

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Α΄ ΓΑΜΗΛΙΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ

Ἄνταποκρινόμενος εἰς τιμητικὴν πρόσκλησιν τοῦ Πρυτανικοῦ Συμβουλίου τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, ὅπως συμμετάσχω δι' ἐπιστημονικῆς ἐργασίας τῆς εἰδικότητός μου εἰς τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ φίλου μου ὁμοτίμου Καθηγητοῦ Ἰωάννου Παπαζαχαρίου ἐκδοθησόμενον τόμον, δημοσιεύω δύο ἐπὶ μέρους ἐνότητας ἀνεκδότου πραγματείας μου, ἀναφερομένας ἢ μὲν πρώτη εἰς τὰ Νεοελληνικὰ γαμήλια σύμβολα καὶ ἔθιμα, ἢ δὲ δευτέρα εἰς τὰς ἐπὶ τὰς ἐπὶ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα.

Τὰ ποικίλα κατὰ τὸν γάμον σύμβολα καὶ ἔθιμα μὲ τὰς διαφόρους κατὰ τόπους παραλλαγὰς τῶν διετηροῦντο μέχρι τοῦ προσφάτου παρελθόντος εἰς σχετικὴν ἀκμὴν ἰδίᾳ εἰς τὴν ὕπαιθρον, εὐρίσκονται ὅμως νῦν εἰς διαρκῆ ὑποχώρησιν οὐ μόνον εἰς τ' ἀστικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ χωρία. Εἰς τὸ σύντομον τοῦτο δημοσίευμα θὰ κάμω λόγον περὶ τῶν κυριωτέρων ἐξ αὐτῶν:

α) Ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος. Οὗτος εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων συμβόλων. Συνήθως τίθεται εἰς τὸν παράμεσον [δάκτυλον], διότι οἱ ἀρχαῖοι, οἵτινες ἠγνόουν τὸν φυσικὸν νόμον τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἐνόμιζον ὅτι μία φλὲξ τοῦ δακτύλου τούτου συγκοινωνεῖ μετὰ τῆς καρδίας¹. Περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συνηθείας ταύτης διέλαβεν ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῶν *Συμποσιακῶν προβλημάτων* τοῦ τῷ ἐπιγραφομένου: «Διατὶ τῶν δακτύλων μάλιστα τῷ παραμέσῳ σφραγίδας φοροῦσιν;». Ἄλλ' ἢ λύσις τοῦ προβλήματος ἐξέπεσεν ἐκ τῶν χειρογράφων². Πιθανώτατα ὅμως δὲν θὰ ἦτο διάφορος τῆς παρεχομένης ὑπὸ τοῦ Αὔλου Γελλίου (X, 10, 1). «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, κατὰ τὸν Ρωμαῖον συγγραφέα, ἐφόρουν δακτύλιον εἰς τὸν παράμεσον τῆς ἀριστερᾶς, παρὰ τούτων δὲ παρέλαβον τὸ ἔθος καὶ οἱ Ρω-

μαῖοι. Ὁ λόγος δὲ τούτου εἶναι, ὡς βεβαιοῖ ὁ Ἀπίων ἐν τοῖς “Αἰγυπτιακοῖς”, ὅτι, ἐπειδὴ, ὡς παρετήρησαν οἱ Αἰγύπτιοι ταριχευταί, νεῦρον λεπτότατον ἀπὸ τοῦ δακτύλου ἐκείνου φθάνει εἰς τὴν καρδίαν, ἐτιμήθη ὁ δάκτυλος ὡς συναπτόμενος πρὸς τὴν καρδίαν. Τὴν δῆθεν παρατήρησιν ταύτην ἔχουσιν ὡς ἀφετηρίαν καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ ἐθίμου ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων»³.

Ἴδου τὸ ὡς ἄνω χωρίον τοῦ Αὔλου Γελλίου, εἰς τὸ ὁποῖον παραπέμπει χωρὶς νὰ τὸ παραθέτῃ ὁ Ν.Γ. Πολίτης: “*Veteres Graecos anulum habuisse in digito acceperimus sinistrae manus, qui minimo est proximus. Romanos quoque homines aiunt sic plerumque anulis usitatos. Causam esse huius rei Apion in libris Aegyptiacis (FHG III 511) hanc dicit, quod insectis apertisque humanis corporibus, ut mos in Aegypto fuit, quas Graeci ἀνατομὰς appellant, repertum est nervum quendam tenuissimum ab eo uno digito, de quo diximus, ad cor hominis pergere ac pervenire; propterea non inscitum visum esse eum potissimum digitum tali honore decorandum, qui continens et quasi conexus esse principatu cordis videretur*”⁴.

Περιέργως ὁ Στίλπων Π. Κυριακίδης εἰς τὴν μελέτην του: *Τὰ σύμβολα ἐν τῇ νεοελληνικῇ λαογραφίᾳ*⁵, παραπέμπων εἰς τὸν διδασκαλὸν τοῦ Ν.Γ. Πολίτην⁶, γράφει: «Σύμβολον ἐπίσημον καὶ διαρκὲς οὐ μόνον τῆς κατὰ τὸν ἀρραβῶνα διδομένης ὑποσχέσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ συντελεσθέντος γάμου, εἶναι ὁ δακτύλιος, ἡ χρῆσις τοῦ ὁποίου εἰς τὸν γάμον, ἄγνωστος εἰς τοὺς ἀρχαίους, φαίνεται ὅτι εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Ρώμης»⁷. Ὅπως ὁμως εἶδομεν, ὁ Ν.Γ. Πολίτης λέγει τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλαδή «οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατὰ τὸν Ρωμαῖον συγγραφέαν [Αὔλον Γέλλιον] ἐφόρουσαν δακτύλιον εἰς τὸν παράμεσον τῆς ἀριστερᾶς, παρὰ τούτων δὲ παρέλαβον τὸ ἔθος καὶ οἱ Ρωμαῖοι». Ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ παγκοσμίου τούτου συμβόλου ἔγκειται ἐν τῇ ιδέᾳ τῶν πρώτων ἀνθρώπων, καθ’ ἣν ἡ σύζυγος ἐθεωρεῖτο δούλη τοῦ ἀνδρός. Κατὰ τινὰ δὲ ἀρχαῖον μῦθον, ὃν ἀναφέρει ὁ Πλίνιος, ὁ Προμηθεύς, ἀπαλλαγείς τῶν αἰωνίων δεσμῶν ἐν τῷ Καυκάσῳ ὑπὸ τοῦ Διός, ὑπεχρεώθη ὑπὸ τούτου νὰ φέρῃ ἐσαεὶ δακτύλιον πρὸς ἀνάμνησιν τῆς τιμωρίας του⁸.

β) Ἀρχαιότατον ἑλληνικὸν ἔθιμον εἶναι ὁ ἄνευ προικῶς γάμος, ἀπαντῶν μέχρι σήμερον εἰς τὴν Μάνην⁹.

γ) Ἡ προγαμιαία δωρεά, ἣτις ταυτίζεται μὲ τὰ προγάμια τῶν ἀρχαίων¹⁰.

δ) Τὰ προπαρασκευαστικὰ τοῦ γάμου ἔθιμα, ἤτοι τὰ καλέσματα καὶ ἄλλα, ἅτινα ἔχουν ἀνάλογα τὰ ἀρχαῖα *προτέλεια*¹¹, ἤτοι τὰς πρὸ τοῦ γάμου μίαν ἡμέραν ἢ περισσοτέρας γενομένας θρησκευτικὰς τελετάς, δηλαδή εὐχὰς ἢ θυσίας εἰς τὰς γαμηλίους θεότητος.

ε) Οἱ γαμήλιοι στέφανοι¹² (τὰ στεφάνια ἢ στέφανα), διότι πάντες οἱ εἰς τὸν γάμον μετέχοντες, ἰδίᾳ δ' οἱ νυμφῖοι, ἐστέφοντο κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους διὰ φύλλων μήκωνος ἢ ἄλλων παρομοίων φυτῶν, ἢ χρῆσις τῶν ὁποίων ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν μετάδοσιν τῆς αὐξητικῆς δυνάμεως τούτων εἰς τοὺς ἀνθρώπους, τῆς δροσερότητος, τῆς εὐγονίας καὶ τῆς εὐκαρπίας αὐτῶν. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ προσφάτου παρελθόντος εἰς τὰ ἑλληνικὰ χωρία, ἀντὶ τῶν σημερινῶν κηρίνων ἢ μεταλλίνων ἢ ἐξ ἐλαστικοῦ στεφάνων ἐχρησιμοποιοῦν στεφάνους ἐκ κλήματος ἀμπέλου ἢ ἄλλων φυτῶν¹³, καταλλήλως περιτυλισσομένους μὲ φύλλα χρυσοῦ ἢ ἄλλα «στολίδια» καὶ φυλασσομένους ὡς ἱερὸν σύμβολον εἰς τὸ εἰκονοστάσιον τῆς οἰκίας ἢ ὑπεράνω τῆς νυμφικῆς παστάδος, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ὠρκίζοντο: «μὰ τὸ στεφάνι μου», «νὰ χαρῶ τὸ στεφάνι μου», «νὰ μὴ χαρῶ τὸ στεφάνι μου, ἅ' σοῦ λέω ψόμματα» (Νάξος) κτλ.

στ) Παλαιότατον πρὸς τούτοις εἶναι τὸ ἄλλοτε ἐν Πόντῳ ἔθιμον τοῦ «δέματος τῆς ποδιᾶς», δηλαδή τῆς ταινίας, διὰ τῆς ὁποίας ἐδένετο ἡ ποδιὰ καὶ ἐδίδετο μετὰ τοῦ δακτυλίου· συμβολίζει δὲ τὸν δεσμὸν τοῦ γάμου καὶ τὰ μελλοντικὰ ἔργα τῆς νοικοκυρᾶς, ἐνῶ συγχρόνως ἀποτελεῖ «στολίδι»¹⁴.

ζ) Ἡ εἰκονικὴ πάλη μεταξὺ τῶν οἰκείων τῆς νύμφης καὶ τῶν συνοδευόντων τὸν γαμβρὸν πρὸς δῆθεν παράδοσιν αὐτῆς ἀπηχεῖ συνήθειαν τοῦ παναρχαίου δι' ἀπαγωγῆς γάμου, καθ' ὃν ἡ νύμφη προέβαλεν ἀσθενῆ τινα ἀντίστασιν, ὅθεν καὶ ἡ παροιμία: «Τραυᾶτε με κι ἄς κλαίω»¹⁵.

η) Τὸ κοινὸν ποτήριον. Περὶ τούτου ὁ Ν.Γ. Πολίτης ἐνόμιζεν ὅτι, καίτοι δὲν ἔχομεν ρητὴν μαρτυρίαν βεβαιοῦσαν ὅτι ἦτο κοινὸν καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας, ὅμως ὑπάρχουν τεκμήρια τινά, ἐξ ὧν μετὰ πολλῆς πιθανότητος συμπεραίνεται ὅτι δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς αὐτούς¹⁶. Ἡ παράθεσις εἰς τὴν τράπεζαν παρὰ τὸ κοινὸν ποτήριον καὶ ἄρτου, τοῦ ὁποίου τεμάχια ἐμβαπτίζονται εἰς αὐτὸ καὶ δίδονται μετὰ τοῦ οἴνου πρὸς βρῶσιν εἰς τοὺς νεονύμφους, ἔχει τὸ ἀντίστοιχον αὐτῆς εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Πινδάρου μνημονευόμενον ἀρχαῖον ἔθιμον, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ πατὴρ τῆς νύμφης προπίνων ἐν τῇ γαμηλίῳ τραπέζῃ ἐδωρεῖτο εἰς τὸν γαμβρὸν φιάλην πλήρη οἴνου:

Φιάλαν ὡς εἶ τις ἀφνειᾶς ἀπὸ χειρὸς ἐλῶν
 ἔνδον ἀμπέλου καχλάζοισαν δρόσῳ
 δωρήσεται
 νεανία γαμβρῶ προπίνων οἴκοθεν οἴκαδε, πάγ-
 χρυσον κορυφὰν κτεάνων
 συμποσίου τε χάριν κἀδός τε τιμάσαις ἐόν, ἔν
 δε φίλων
 παρεόντων θῆκέ μιν ζαλωτὸν ὁμόφρονος εὐνᾶς¹⁷.

θ) Ἡ πανελλήνιος τριπλῆ κατὰ τὴν στέψιν περιφορὰ τῶν νυμφίων μετὰ τοῦ παρανύμφου περὶ τὴν τράπεζαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας εὐρίσκεται τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, προηγούμενου τοῦ ἱερέως, ἡ γνωστὴ ὡς «χορὸς τοῦ Ἑσαΐα» ἀπὸ τὸ τροπάριον, τὸ ὁποῖον ψάλλεται τότε, φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν περιφορὰν περὶ τὴν ἐστίαν (ἀμφιδρόμια)¹⁸. Τοῦ ὅλου δὲ τύπου τῆς ἀρχαίας τελετῆς τῆς ἀμφιδρομίας μέρη μόνον διετηρήθησαν μέχρι σήμερον. Οὕτω π.χ. εἰς τοὺς Δελφούς «παλαιὰ ὁ γαμβρὸς καὶ ἡ νύφη γυρίζανε μιὰ φορὰ γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι» καὶ εἰς τὴν Ἀρτοτίαν Δωρίδος ὁ ἀδελφὸς τοῦ γαμβροῦ περιέφερον ἅπαξ ἐπὶ τόπου τὴν νύμφην, μόλις ἀφίππευεν¹⁹.

ι) Ἡ ἐν Ἀθήναις ὡς καὶ ἀλλαχοῦ παλαιότερον ἐθιζομένη προσφορὰ πρὸς τὴν νύμφην, ὅτε εἰσῆρχετο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, πλακοῦντος, ὁ ὁποῖος ἐγένετο ἀπὸ σουσάμι, καρύδια καὶ μέλι, ὑπενθυμίζει τὴν *σησαμῆν* τῶν ἀρχαίων. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουν τὰ κουφέτα καὶ τὸ ρύζι, τὰ ριπτόμενα κατὰ τὴν στέψιν, ὡς καὶ τὸ ρόϊδι, τὸ ὁποῖον δίδεται εἰς τὴν νύμφην κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτῆς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, ἧτις καὶ τὸ θραύει ἐπὶ τῆς θύρας, διὰ νὰ σκορπισθοῦν οἱ κόκκοι αὐτοῦ ἐντὸς τῆς οἰκίας· τοῦτο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὸν γάμον καὶ ἀπετέλει σύμβολον τῆς Ἑρας, ἡ ὁποία ἀντιπροσώπευε τὴν κυρίαν ἔφορον τοῦ γάμου θεότητα. Ἀλλὰ καὶ τὸ μῆλον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπετέλει κατ' ἐξοχὴν ἐρωτικὸν σύμβολον, ἀποστέλλεται καὶ τώρα εἰς τὴν νύμφην (Γρεβενά, Πεντάλοφον) πρὸς αἴτησιν ἢ ἐνδειξιν ὑποσχέσεως γάμου ἢ ρίπτεται κατὰ τὴν ἀφιξιν τοῦ γαμβροῦ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς νύμφης ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἢ ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ, ὅταν πηγαίνῃ νὰ τὴν παραλάβῃ (εἰς χωρία τοῦ δυτικοῦ Ζαγορίου τῆς Ἑπείρου). Πᾶσαι αὐταὶ αἱ προσφοραὶ, ὑπενθυμίζουσαι τὰ *καταχύσματα* τῶν ἀρχαίων, νῦν δὲ λεγόμενα *λαντουρίδια* ἢ *κουρκουλόγια*, ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται ὅτι συμβολίζουν εὐκαρπίαν, εὐγονίαν, γλυκὺν καὶ ἀπί-

κραντον βίον, ἐν τούτοις δὲν εἶναι παρὰ μέσα ἐξευμενισμού τῶν εἰς τὰς παραστάδας τῆς οἰκίας, τὴν ἐστίαν, τὴν στέγην καὶ τὰ σταυροδρόμια ἐνεδρευόντων δαιμόνων. Εἰδικῶς τὸ ἔθιμον τῆς εἰς τὸ κατώφλιον τῆς θύρας τῆς οἰκίας²⁰ τοποθετήσεως ὑνίου τοῦ ἀρότρου ἢ ἄλλων γεωργικῶν ἐργαλείων, ἐφ' ὧν πατεῖ ἡ νύμφη, εἰσερχομένη εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, σημαίνει τὴν ἄροσιν αὐτῆς καὶ ἐγγυᾶται τὴν εὐτεκνίαν²¹. Καὶ τοῦτο μὲν ἐξάγεται, ὅταν ἀνερχώμεθα μέχρι τῶν πρώτων πηγῶν τῆς προελεύσεως τοῦ ἐθίμου. Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου ὁ λαὸς μετέτρεψε τοῦτο, διότι ἡ χρῆσις σιδήρου ἢ κλειδίου ἀντὶ ὑνίου ὑπεμφαίνει τὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν προσδίδεται ῥώμη εἰς τὸν ἐν ἐπισήμῳ στιγμῇ πατοῦντα, τὸ δὲ σπάσιμον τοῦ ροῖδιοῦ καὶ ὁ διασκορπισμὸς τῶν κόκκων αὐτοῦ προσλαμβάνει τὴν σημασίαν τῆς ὑπ' ἀγαθῶν πληρότητος τοῦ οἴκου.

ια) Εἰς τὰς Καρυὰς Καβακλῆ ἡ πενθερὰ ἐκράτει ἄρτον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τρία ἀνημμένα κηρία εἰς τὴν δεξιὰν καὶ περιετριγύριζε τρις τὴν ἄμαξαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπέβαινον οἱ νυμφῖοι. Τότε ὁ πενθερὸς ἐξήγγελλε τὰ δῶρα, ὁ δὲ νουνὸς τὰ κατέγραφε. Συγχρόνως κάποιος διὰ πελέκεως ἐκτύπα τρις τὸν στύλον τῆς οἰκίας, ἐξορκίζων πᾶν κακὸν πνεῦμα ἐξ αὐτῆς. Τότε ἔθραυον καὶ τὸν ἄξονα τῆς ἀμάξης. Ὅμοιον ἔθιμον ἐπιχωριάζον ἐν Βοιωτίᾳ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου: «Καὶ γὰρ παρ' ἡμῖν ἐν Βοιωτίᾳ καίουσι πρὸ τῆς θύρας τὸν ἄξονα τῆς ἀμάξης, ἐμφαίνοντος δεῖν τὴν νύμφην ἐμμένειν ὡς ἀνηρημένου τοῦ ἀπάξοντος»²².

Β' ΑΙ ΕΠΩΔΑΙ ΠΑΡ' ΑΡΧΑΙΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙ²³

Αἱ νεοελληνικαὶ γητειές (γοητεῖαι), ἡθειές, ἡτειές, γητέματα, κατάδεσμοι καὶ ξόρκια ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς ἀρχαίας ἐπωδάς (ἐκ τοῦ ἐπάδειν)²⁴, συνοδεύονται δὲ συνήθως οὐχὶ βεβαίως ὑπὸ μαγικῶν χορῶν, ἀλλ' ὑπὸ διαφόρων κινήσεων καὶ πράξεων μαγικῶν, ὡς εἶναι π.χ. τὸ φύσημα, τὸ μούντζωμα, ὁ ἐμπτυσμὸς, ἡ χρῆσις μαυρομάνικου μαχαιριοῦ καὶ ἄλλων αἰχμηρῶν ἀντικειμένων, τὸ χριστιανικὸν σταύρωμα κ.ἄ.

Ἦδη παρ' Ὁμήρῳ (ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ), οἱ υἱοὶ τοῦ Αὐτολύκου καταφεύγουν εἰς ἐπωδήν, διὰ νὰ θεραπεύσουν τὸν ὑπὸ ἀγρίου συὸς τρωθέντα Ὀδυσσεῖα εἰς τὰ δάση τοῦ Παρνασσοῦ.

*ᾠτειλήν δ' Ὀδυσσῆος ἀμύμονος, ἀντιθέοιο,
δῆσαν ἐπισταμένως· ἐπαιδῆ δ' αἶμα κελαινὸν
ἔσχεθον²⁵.*

Ἀντιθέτως ἐν τῇ Ἰλιάδι ἀναφέρονται ἤπια φάρμακα ὡς μέσα ἰάσεως πληγῶν:

ἰοὺς τ' ἐκτάμνειν ἐπὶ τ' ἤπια φάρμακα πάσσειν²⁶.

Παρὰ δὲ τῷ Πινδάρῳ ὁ Ἀσκληπιὸς διδάσκεται ὑπὸ τοῦ Χείρωνος τὴν χρῆσιν καὶ τῶν ἐπωδῶν:

*τοὺς μὲν ᾧν, ὅσσοι μόλον αὐτοφύτων
ἐλκέων ξυνάονες ἢ πολλῶ χαλκῶ μέλη τετρωμένοι
ἢ χερμάδι τηλεβόλῳ
ἢ θερινῶ πυρὶ περθόμενοι δέμας
ἢ χειμῶνι, λύσαις ἄλλον ἀλλοίων ἀχέων
ἔξαγεν, τοὺς μὲν μαλακαῖς ἐπαιδαῖς ἐμφέπων,
τοὺς δὲ προσανέα πίνοντας ἢ γυῖοις περιάπτων πάντοθεν
φάρμακα, τοὺς δὲ τομαῖς ἔστασεν ὀρθούς²⁷.*

Τῶν ἐπωδῶν καὶ ἐπαδόντων μνημονεύουν καὶ οἱ τραγικοὶ ποιηταί: ὁ Αἰσχύλος εἰς τὸν Προμηθεά Δεσμώτην λέγει:

*καὶ μ' οὔτε μελιγλώσσοις πειθοῦς
ἐπαιδαῖσιν θέλξει²⁸,*

εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα:

*Τὸ δ' ἐπὶ γᾶν ἄπαξ πεσὸν θανάσιμον
προπάροιθ' ἀνδρὸς μέλαν αἷμά τις ἂν
πάλιν ἐγκαλέσαι τ' ἐπαείδειν²⁹;*

καὶ εἰς τὰς Εὐμενίδας:

*τούτων ἐπωδὰς οὐκ ἐποίησεν
πατὴρ οὐμός³⁰.*

Καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐν Τραχινίαις γράφει:

*τίς γὰρ ἀοιδός, τίς ὁ χειροτέχνης
ἰατορίας, ὅς τήνδ' ἄτην
χωρὶς Ζηνὸς κατακλήσει³¹;*

Εἰς τὸν Αἴαντα ἀναγιγνώσκομεν:

*οὐ πρὸς ἰατροῦ σοφοῦ
θρηνεῖν ἐπωδὰς πρὸς τομῶντι πῆματι³².*

εἰς δὲ τὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ:

*ἀλλὰ νουθετούμενοι
φίλων ἐπωδαῖς ἐξεπάδονται φύσιν³³.*

Ὁ Εὐριπίδης ἐν τῷ *Ἰπολύτῳ* ἀναφέρει ἐπωδὰς καὶ θελκτηρίους λόγους, δι' ὧν καταπραϋνεται ἡ νόσος, λέγων:

*εἰσὶν δ' ἐπωδαὶ καὶ λόγοι θελκτήριοι·
φανήσεται τι τῆσδε φάρμακον νόσου*³⁴.

Ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ ἀναφέρει τὰς λέξεις ἐπωδὸς καὶ γόης³⁵ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ γητευτοῦ, εἰς δὲ τὰς *Βάκχας* ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ ξένου γόητος ἐπωδοῦ:

*λέγουσι δ' ὡς τις εἰσελήλυθε ξένος
γόης ἐπωδὸς Λυδίας ἀπὸ χθονός*³⁶.

καὶ ἐν τῷ *Κύκλωπι*:

*ἀλλ' οἶδ' ἐπωδὴν Ὀρφέως ἀγαθὴν πάνυ*³⁷,

εἰς δὲ τὰς *Φοινίσσας* ἀναφέρονται *φίλτρ' ἐπωδῶν*³⁸.

Παλαιότερον ὁ Ἡρόδοτος λόγον ποιούμενος διὰ τὰς παρὰ Πέρσαις θυσίας ἐπάγεται: «μάγος ἀνὴρ παρεστεῶς ἐπαεῖδει θεογονίην, οἷν δὴ ἐκεῖνοι λέγουσι εἶναι τὴν ἐπαιοιδὴν· ἄνευ γὰρ δὴ μάγου οὐ σφι νόμος ἐστὶ θυσίας ποιέεσθαι»³⁹.

Ὁ Πλάτων ἀναφέρει μετὰ τῶν ὑπὸ τῶν μαιῶν χρησιμοποιουμένων φαρμάκων καὶ τὰς ἐπωδὰς: «Καὶ μὴν καὶ διδοῦσαι γε αἱ μαῖαι [λέγει ὁ Σωκράτης] φαρμάκια καὶ ἐπάδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακώτερας, ἂν βούλωνται, ποιεῖν καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστοκοῦσας»⁴⁰. Ἀλλαχοῦ ὁ φιλόσοφος ὀρίζει τὴν τέχνην τῶν ἐπωδῶν οὕτως: «Ἡ μὲν γὰρ τέχνη τῶν ἐπωδῶν ἔχεῶν τε καὶ φαλαγγίων καὶ σκορπίων καὶ τῶν ἄλλων θηρίων τε καὶ νόσων κήλησις ἐστίν»⁴¹. Εἰς ἕτερον διάλογον σκώπτει ὁ Σωκράτης τὴν περὶ αὐτῶν δεισιδαιμονίαν λέγων: «Καὶ ἐγὼ μὲν εἶπον ὅτι αὐτὸ μὲν [τὸ τῆς κεφαλῆς φάρμακον] εἶη φύλλον τι, ἐπειδὴ δὲ τις ἐπὶ τῷ φαρμάκῳ εἶη, ἦν εἰ μὲν τις ἐπάδοι ἅμα καὶ χρῶτο αὐτῷ, παντάπασιν ὑγιᾶ ποιεῖ τὸ φάρμακον, ἄνευ δὲ τῆς ἐπωδῆς οὐδὲν ὄφελος εἶη τοῦ φύλλου»⁴². Αἱ λαϊκαὶ αὐταὶ ἀντιλήψεις πρέπει κατὰ τὸν Πλάτωνα νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀγυρτία καὶ ἀπάτη, ὡς μαρτυροῦν τὰ ἐν τῇ *Πολιτεία* χωρία: «Ἀγύρται δὲ καὶ μάντιες ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσι, ὡς ἔστι παρὰ σφίσι δύναμις ἐκ θεῶν ποριζομένη...»⁴³ καὶ «Οὔτε φάρμακα οὔτε καύσεις οὔτε τομαὶ οὐδ' αὖ ἐπωδαὶ αὐτόν [τὸν κάμνοντα] οὐδὲ περίαπτα οὐδὲ ἄλλο τῶν τοιούτων οὐδὲν ὀνήσει»⁴⁴. Ἐρμηνεύων ὁ φιλόσοφος τὰς σχετικὰς περὶ ἐπωδῶν λαϊκὰς δεισιδαίμονας πεποιθήσεις λέγει ἐν τοῖς *Νόμοις* ὅτι εἰς τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχουν δύο εἶδη φαρμακείας (μαγγανείας, μαγείας), τὰ ὁποῖα δὲν διακρίνονται σα-

φῶς. Κατὰ τὸ πρῶτον τὰ σώματα διὰ τῶν σωμάτων κακοποιῶνται κατὰ τρόπον φυσικόν (βλάπτονται ἀπὸ ἄλλα σώματα)· τὸ δ' ἕτερον εἶδος εἶναι ὅτι διὰ μαγγανειῶν καὶ ἐπωδῶν καὶ τῶν λεγομένων καταδέσμων πείθονται αὐτοί, οἱ ὅποιοι τολμοῦν νὰ κάμουν τὸ κακὸν εἰς τοὺς ἄλλους, ὅτι αὐτοὶ δύνανται νὰ τοὺς τὸ κάμουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, καὶ οἱ ἄλλοι ὅτι βλάπτονται ὑπὸ τῶν δυναμένων ν' ἀσκοῦν τὴν γοητείαν. Αὐτὰ λοιπὸν καὶ διὰ πάντα τὰ τοιαῦτα οὔτε εἶναι εὐκολον τὴν φύσιν αὐτῶν νὰ γνωρίζη τις οὔτε, ἐὰν γνωρίζη, εἶναι εὐκολον νὰ πείθῃ τοὺς ἄλλους περὶ αὐτῶν⁴⁵. Ἐν τῇ πλατωνικῇ ταύτῃ ἐρμηνείᾳ οὐδαμῶς γίνεται λόγος περὶ τῆς δεισιδαίμονος θεραπευτικῆς δυνάμεως τῶν ἐπωδῶν, ἀλλὰ περὶ τῆς παρὰ τῷ λαῷ, πιστευομένης πημαντικῆς ἢ βλαπτικῆς ἐπηρείας αὐτῶν. "Ὅτι δ' ἦσαν καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες οἱ μετερχόμενοι τοιοῦτον ἔργον ὡς ἐπάγγελμα, περὶ τούτου σαφειστάτην μαρτυρίαν παρέχει ὁ Δημοσθένης λέγων: «Οὗτοςί — καὶ τὰ μὲν ἄλλα σιωπῶ· ἀλλ' ἐφ' οἷς ἡμεῖς τὴν μιὰν Θεωρίδα, τὴν Λημνίαν, τὴν φαρμακίδα, καὶ αὐτὴν καὶ τὸ γένος ἅπαν ἀπεκτείνετε, ταῦτα λαβὼν τὰ φάρμακα καὶ τὰς ἐπωδάς παρὰ τῆς θεραπαίνης αὐτῆς· ἢ κατ' ἐκείνης τότε ἐμήνυσεν, ἐξ ἧσπερ ὁ βάσκανος οὗτος πεπαιδοποιήται, μαγγανεύει καὶ φενακίζει καὶ τοὺς ἐπιλήπτους φησὶν ἰᾶσθαι, αὐτὸς ὢν ἐπίληπτος πάσῃ πονηρίᾳ»⁴⁶.

Ἐπωδάς, μαγγανείας καὶ φαρμακείας ἐχρησιμοποιοῦν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐν ταῖς ἀσθενείαις, ὅτε τὰ ὑπὸ τῆς πείρας ἢ τῆς ἐπιστήμης ἀναγνωριζόμενα δραστικὰ φάρμακα ἀπέβαινον ἀλυσιτελῆ. Οὕτω π.χ. ὁ Πλούταρχος σημειοῖ: «οἱ ἐν νοσήμασι χρονίοις πρὸς τὰ κοινὰ βοηθήματα καὶ τὰς συνηθείας διαίτης ἀπειπόντες ἐπὶ καθαρμούς καὶ περίαπτα καὶ ὄνειρους τρέπονται»⁴⁷. Τοῦτο δ' ἐγένετο οὐ μόνον ὑπὸ ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ διακεκριμένων ἀνδρῶν, ὡς τοῦ Περικλέους, ὁ ὅποιος κατέφυγεν εἰς αὐτάς, ὡς ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος: «Νοσῶν ὁ Περικλῆς ἐπισκοπούμενῳ τινὶ τῶν φίλων δείξειε περίαπτον ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῷ τραχήλῳ περιηρημένον»⁴⁸. Ὁ δὲ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ἱστορῶν περὶ τοῦ πρώην ἀθέου Βίωνος, λέγει ὅτι «εἰς νόσον πεσὼν μακρὰν καὶ μὴ θάνῃ δεδοικῶς καὶ γραῖ δῶκεν εὐμαρῶς τράχηλον εἰς ἐπωδὴν»⁴⁹. Καὶ «περίαπτα λαβεῖν ἐπέισθη καὶ μεταγιγνώσκειν ἐφ' οἷς ἐπλημμέλησεν εἰς τὸ θεῖον»⁵⁰.

Παρὰ Θεοκρίτῳ, ἐν τῷ δευτέρῳ αὐτοῦ *Εἰδυλλίῳ*, ἔχομεν δύο μορφὰς ἐπωδῶν: α) τὴν ἄμεσον μνειάν τοῦ ἐπιθυμητοῦ, ὡς ἐν τῷ

στίχῳ 21: «τὰ Δέλφιδος ὅστια πάσσω» καὶ β) τὴν διὰ παρομοιώσεων ὁμοιοπαθητικὴν ἐπωδὴν. Διὰ τούτων ἐκφράζεται ἡ ἐπιθυμία, ὅπως ὁ καθ' οὗ στρέφεται ἡ μαγικὴ ἐνέργεια Δέλφιδος ὡς ὁ τηκόμενος ἐπὶ τοῦ πυρὸς κηρός, ὅπως ἀναλωθῆ ὡς ἡ καιομένη δάφνη, ὅπως πάθῃ ὅ,τι καὶ ὁ Θησεύς:

*εἴτε γυνὰ Τήνω παρακέκλιται εἴτε καὶ ἀνήρ,
τόσσον ἔχοι λάθας, ὅσσον ποκὰ Θησεά φαντι
ἐν Δία λασθῆμεν εὐπλοκάμου Ἀριάδνης⁵¹.*

Σημαντικὴ καὶ λίαν πρὸς τούτοις ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ παρατιθεμένη συζήτησις Ἰωνός τινος καὶ Δεινομάχου ἐν τῷ ἔργῳ του *Φιλοψευδῆς ἢ ἀπιστῶν* περὶ τοῦ ἐὰν διὰ φαρμάκων ἢ ἐπωδῶν καταπαύωνται αἱ νόσοι. Ἐὰν δὲν μὲ πείσης, λέγει ὁ Δεινόμαχος πρὸς τὸν Ἴωνα, ὅτι ὁ πυρετὸς καὶ τὰ ἐξοιδήματα φοβοῦνται θεῖόν τι ὄνομα ἢ λέξιν τινὰ βαρβαρικὴν καὶ διὰ τοῦτο δραπετεύουσιν ἐκ τοῦ βουβῶνος, θὰ ἐξακολουθῶ νὰ θεωρῶ ὅτι οἱ λόγοι σου εἶναι γραῶν μῦθοι. Ὁ Ἴων ἀπαντῶν διὰ νὰ τὸν πείσῃ διηγεῖται τὰ ἑξῆς: «Ἐγὼ δὲ ἡμῖν θαυμάσιόν τι διηγῆσομαι. Ἦν μὲν γὰρ μεϊράκιον ἔτι ἀμφὶ τὰ τέτταρα καὶ δέκα ἔτη σχεδόν· ἦκε δὲ τις ἀγγέλλων τῷ πατρί, Μίδαν τὸν ἀμπελουργόν, ἐρρωμένον ἐς τὰ ἄλλα οἰκέτην καὶ ἐργατικόν, ἀμφὶ πλήθουςαν ἀγορὰν ὑπὸ ἐχίδνης δηχθέντα κεῖσθαι ἤδη σεσηπότα τὸ σκέλος· ἀναδοῦντι γὰρ αὐτῷ τὰ κλήματα καὶ ταῖς χάραξι περιπλέκοντι προσερπύσαν τὸ θηρίον δακεῖν κατὰ τὸν μέγαν δάκτυλον, καὶ τὸ μὲν φθάσαι καὶ καταδῦναι αὐτίς εἰς τὸν φωλεόν, τὸν δὲ οἰμῶζειν ἀπολλύμενον ὑπ' ἀλγηδόνων. Ταῦτά τε οὖν ἀπηγγέλλετο καὶ τὸν Μίδαν ἐρωῶμεν αὐτὸν ἐπὶ σκίμποδος ὑπὸ τῶν ὁμοδούλων προσκομιζόμενον, ὄλον ᾠδηκότα, πελιδνόν, μυδῶντα, τὴν ἐπιφάνειαν ὀλίγον ἔτι ἐμπνέοντα. Λελυπημένῳ δὲ τῷ πατρί τῶν φίλων τις παρών, θάρρει, ἔφη, ἐγὼ γὰρ σοι ἄνδρα Βαβυλώνιον τῶν Χαλδαίων, ὡς φασιν, αὐτίκα μέτειμι, ὃς ἰάσεται τὸν ἄνθρωπον· καὶ ἵνα μὴ διατρίβω λέγων, ἦκεν ὁ Βαβυλώνιος καὶ ἀνέστησε τὸν Μίδαν ἐπωδῆ τινὶ ἐξελάσας τὸν ἰὸν ἐκ τοῦ σώματος, ἔτι καὶ προσαναρτήσας ποδὶ τεθνηκυίας παρθένου λίθον ἀπὸ τῆς στήλης ἐκκόψας. Καὶ τοῦτο μὲν ἴσως μέτριον, καίτοι ὁ Μίδας αὐτὸς ἀράμενος τὸν σκίμποδα, ἐφ' οὗ ἐκεκόμιστο, ᾤχετο εἰς τὸν ἀγρὸν ἀπιών, τοσοῦτον ἢ ἐπωδῆ ἐδυνήθη καὶ ὁ στηλίτης ἐκεῖνος λίθος. Ὁ δὲ καὶ ἄλλα θεσπέσια ἐποίησεν ὡς ἀληθῶς· εἰς τὸν ἀγρὸν γὰρ ἐλθὼν ἔωθεν ἐπειπῶν ἱερατικά τινὰ ἐκ βίβλου παλαιᾶς ὀνόματα ἑπτὰ, θείῳ καὶ δαδὶ καθα-

γνίσας τὸν τόπον περιελθὼν ἐς τρίς, ἐξήλασεν ὅσα ἦν ἕρπετὰ ἐντὸς τῶν ὄρων· ἤκον οὖν ὥσπερ ἐλκόμενοι πρὸς τὴν ἐπωδὴν ὄφεις πολλοὶ καὶ ἀσπίδες καὶ ἔχιδναι καὶ κεράσται καὶ ἀκοντίαι, φρῦναι τε καὶ φύσαλοι, ἐλείπετο δ' εἰς δράκων παλαιὸς ὑπὸ γήρωσ, οἶμαι, ἐξερπύσας μὴ δυνάμενος παρακούσας τοῦ προστάγματος· ὁ δὲ μάγος οὐκ ἔφη παρεῖναι ἅπαντας, ἀλλ' ἓνα τινὰ τῶν ὄφρων τὸν νεώτατον χειροτονήσας πρεσβευτὴν ἔπεμψεν ἐπὶ τὸν δράκοντα καὶ μετὰ μικρὸν ἦκε κἀκεῖνος. Ἐπεὶ δὲ συνηλίσθησαν, ἐνεφύσησε μὲν αὐτὰ ὁ Βαβυλώνιος, τὰ δὲ αὐτίκα μάλα κατεκαύθη ἅπαντα ὑπὸ τῷ φυσήματι, ἡμεῖς δ' ἐθαυμάζομεν»⁵².

Ἐκ τῶν νεοελληνικῶν παραδόσεων καὶ διηγήσεων περὶ ἐχιδνῶν καὶ ἄλλων ἕρπετῶν ἡ ἐξῆς ἀνέκδοτος ἐξ Ἀδραμυτίου Μικρᾶς Ἀσίας (Ἑλληνες πρόσφυγες) ἐνθυμίζει πῶς τὸ ὡς ἄνω Λουκιάνειον κείμενον: «Πάγαινα σ' ἓνα δρόμο μέσα. Στοῦ δρόμο πού πάγαινα, ἦταν ἓνα στενὸ σοκάκι. Εἶδα ἓνα φίδι μεγάλο, ἴσα μὲ μένα χοντρὸ κι πέρναγε. Σήκωσε τὸ κεφάλι του ἀνάμισυ μέτρο ἀψηλά. Ἐγὼ τότες τὴν κάμω; Τὸ φούτησα [ἔφτυσα] τρεῖς φορές κ' ἐκεῖνο ἀμέσως κατέβασε τὸ κεφάλι του κάτω κ' ἔγινε ἓνα μὲ τὴ γῆς. Τοῦ λέω τότες: “Χατζῆ babá, γκὲς βουρτάν, γκὲς ἀτάκαν. Οὐσούλ-οὐσούλ”, δηλαδή “πατέρα, πέρασε· ὁ δρόμος εἶναι ἀνοικτός. Σιγὰ σιγὰ πέρασε!”. Τὸ φίδι πέρασε. Τὸ μούδιασα ἐγὼ καὶ πέρασε καὶ πάει. Εἶχα τ' ἀκούσει ἀπὸ ἓναν Τοῦρκο αὐτὸ τὸ λόγο καὶ τὸν εἶπα ἔτσι»⁵³. Εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην, τὴν ὁποῖαν διηγήθη ὁ Βλάσης Μπαρμπέρης, ὑπάρχει ὁμοιότης πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Λουκιανείου κειμένου ὡς πρὸς τὸν κατὰ τὴν πρώτην φορὰν ἀσκήσαντα τὴν μαγγανείαν, ὁ ὁποῖος ἦτο Τοῦρκος, ὡς καὶ παρὰ Λουκιανῶ Βαβυλώνιος⁵⁴. Ἐπειτα παρὰ τῷ Λουκιανῶ ὁ Βαβυλώνιος κατέκαυσε τὰ ἕρπετὰ διὰ τοῦ φυσήματος, ὁ δὲ Μπαρμπέρης ἐμούδιασε τὴν ἔχιδναν διὰ τοῦ ἐμπτυσμοῦ. Ἡ μαγικὴ δύναμις ἀμφοτέρων τούτων, τοῦ ἐμπτυσμοῦ καὶ τοῦ φυσήματος, εἶναι παλαιόθεν γνωστὴ. Οἱ Δωριεῖς εἰσπνεῖν λέγοντες ἐνόουν τὸ ἐρᾶν· εἰσπνήλας ὁ ἐραστής, ὅστις ἐμπνέει, ἐμφυσᾶ, αἴτας δ' ὁ ἐρώμενος. Ἄλλως τε διὰ τοῦ φυσήματος καὶ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ κατέκαυσε τὸν δράκοντα κατὰ τὸ Συναξάριον καὶ τὰς περὶ Αὐτῆς λαϊκὰς παραδόσεις⁵⁵. Περὶ δὲ τοῦ δεσίματος τῶν φιδιῶν μὲ ἐξορκισμοὺς γίνεται λόγος καὶ εἰς παράδοσιν ἔτι Λεβαδείας, δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ν.Γ. Πολίτου⁵⁶.

Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ὁ Πλωτῖνος παρέχει ἀξιο-

λογωτάτας μαρτυρίας περι τῶν γοήτων καὶ ἐπαιδῶν, τῶν ὁποίων ἀναφέρει καὶ τὰς μεθόδους καὶ τὰς πράξεις, τὰς σχετικὰς μὲ τὰς γοητείας των, ἥτοι «μέλη καὶ ἤχους καὶ προσπνεύσεις καὶ σιγμοὺς τῆς φωνῆς»⁵⁷, ἡ δὲ γνώμη του περι τῶν δεισιδαιμόνων ὅτι «ὑπεστήσαντο τὰς νόσους δαιμόνια εἶναι», δὲν διαφέρει τῆς σήμερον κρατούσης.

Συγγενῆς κατὰ τὸ περιεχόμενον πρὸς τὴν ἐπωδὴν ἦτο κατ' ἀρχὰς ὁ παιάν· οὗτος ἦτο εὐχή τις μετὰ τινος μέλους ἐκφωνουμένη ἐν ἀρχῇ πάσης σπουδαίας πράξεως. Βραδύτερον ἀπέβη ψαλμός, δοξολογία, ψαλλομένη μετὰ τὸ τέλος εὐτυχοῦς ἐκβάσεως ἐπιχειρήσεως τινος ἢ μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ κακοῦ τινος. Δεῖγμα παιᾶνος ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ἔχομεν παρ' Ὀμήρω μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς νόσου ἀπαλλαγὴν καὶ μετὰ τὸν φόνον τοῦ Ἑκτορος ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν ψαλλομένου⁵⁸. Ὁ Ὀμηρος πάλιν ἀναφέρει τὴν προσωποποίησιν τοῦ Παιᾶνος (Παιῶνος, Παιήονος) ἐν τῇ ἀρχικῇ βεβαίως σημασίᾳ αὐτοῦ, ὡς ἱατροῦ τῶν θεῶν, τῇ ἐχούσῃ συγγένειαν πρὸς τὴν ἐπωδὴν. Πρόκειται περὶ τοῦ θεοῦ, τοῦ θεραπεύοντος τοὺς τρωθέντας Ἄδην καὶ Ἄρη «ὄδυνήφατα φάρμακα πάσσων» ὡς λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Ὀμηρος⁵⁹.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν.Γ. Πολίτου, Ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, Α', ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 103.
2. Εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν *Ἠθικῶν* τοῦ Πλουτάρχου, ἐνθα τὰ *Συμποσιακὰ προβλήματα*, ἀναγιγνώσκομεν: «Λεῖπει τὰ λοιπὰ τοῦ τετάρτου», δηλαδὴ βιβλίου.
3. Ν.Γ. Πολίτου, Γαμήλια σύμβολα, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, Β', ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 226, ἔκδ. 2α, ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 270.
4. A. Gellii, *Noctium Atticarum Libri XX*, ἔκδ. Carol Hosius, Lipsiae 1903, X, 10, 1, σ. 349.
5. *Λαογραφία* IB', Θεσσαλονίκη 1938/1948, σ. 503-546.
6. Ν.Γ. Πολίτου, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* Β', σ. 224 κέ. [σημείωσις Στίλπ. Π. Κυριακίδου].
7. *Λαογραφία* IB', σ. 525.
8. Ν.Γ. Πολίτου, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* Α', σ. 103-104.
9. Ν.Γ. Πολίτου, Ὁ γάμος παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* Γ', ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 237.
10. Ὁ.π. σ. 240.
11. Ὁ.π. σ. 251.
12. Ν.Γ. Πολίτου, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* Β' ὁ.π., σ. 228-236, 257, ἔκδ. 2α, 1975, σ. 273-282.

13. Εἰς τὰ Κύθηρα, τὴν Θήραν καὶ ἀλλαχοῦ ἐχρησιμοποιοῦντο κλήματα διὰ τοὺς στεφάνους... Ἐπίσης ἐν Λήμνῳ κατεσκευάζοντο ἀπὸ κλημα ἐφτάκοιλο, ἀλλαχοῦ δ' ἀπὸ κλάδους ἐλαίας ἢ δάφνης ἢ ἄνθη πορτοκαλλέας. Γ. Ἄ. Μέγα, *Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, τεύχος Α' (ἐν Ἀθήναις 1939/1940) σ. 85.

14. Στίλπ. Π. Κυριακίδου, *Τὰ σύμβολα ἐν τῇ νεοελληνικῇ λαογραφίᾳ...*, σ. 526.

15. Βλ. λῆμμα *τραυῶ* ἐν τῇ ἀνεκδότῳ συλλογῇ παροιμιῶν τοῦ Ν.Γ. Πολίτου, ἀποκειμένη ἐν τῷ Κέντρῳ Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

16. Ν.Γ. Πολίτου, *Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Β'*, σ. 284.

17. Πινδάρου, Ὀλυμπ. Ζ' κέ. Παραθέτω παλαιὰν μετάφρασιν τῶν στίχων τούτων: «Ὡς, ὅταν λάβῃ πενθερός / χρυσοῦν φιάλην, κορυφὴν τῶν ἄλλων κειμηλίων, / κοχλάζουσιν ἐκ τοῦ πυρός / τοῦ ζωογόνου πάματος, τῆς δρόσου τῶν βοτρύων, / καὶ μεγαθύμως εἰς γαμβρὸν δωρήσῃ νεανίαν, / ὑπὲρ αὐτοῦ προπίνων, / τὸ σκεῦος τὸ ἐγκλείον πρὶν τὸν ἀφροβόλον οἶνον, — / ὡς τότε ἑκεῖνος ὁ πατὴρ τιμᾶ τὴν κηδεστίαν, / τιμᾶ τὴν χάριν τοῦ παιδρὸς τοῦ γάμου συμποσίου, / καὶ ζηλωτὴν καθίστησι τὴν τύχην τοῦ νυμφίου / καὶ τὴν εὐδαιμονίαν / πρὸ τῶν παρισταμένων / καὶ συγγενῶν καὶ ξένων / διὰ τὴν ἐξ ὁμόφρονος ἀγάπην συζυγίαν». Πινδάρου, *Ἐπίνοιχοι*, μετ. ὑπὸ Σταματίου Δ. Βάλβη (Ἀθήνησιν 1904) σ. 42.

18. Ch. Picard, *La vie privée dans la Grèce classique* (Paris 1930) σ. 33-34.

19. Κ. Ρωμαίου [τοῦ ἀρχαιολόγου], *Τὸ ὄνι κατὰ τὸν γάμον, Λαογραφία Ζ'*, 1923, σ. 360 (= *Μικρὰ Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 245).

20. Περὶ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας ὡς ἔδρας δαιμονικῶν ὄντων διέλαβεν ὁ Ernest Sampter ἐν τῷ ἔργῳ του *Geburt, Hochzeit und Tod* (Leipzig u. Berlin, 1911) σ. 136-146.

21. Κ. Ρωμαίου [τοῦ ἀρχαιολόγου], *Μικρὰ Μελετήματα*, σ. 238.

22. Πλουτάρχου, *Κεφαλαίων καταγραφὴ Ρωμαϊκῶν* 29.

23. Ἐν τῇ *RE Suppl.* IV, 1924, στ. 323-344. ἐδημοσίευσεν ὁ Fr. Pfister τὸ σχετικὸν ἄρθρον *Erode*.

24. Ἐν τῇ ἰωνικῇ διαλέκτῳ καὶ παρὰ τοῖς ποιηταῖς ἀπαντῶσιν αἱ λ. *ἐπαιοιδή*, *ἐπαιοιδία*, σημαίνουσαι τὴν φαρμακείαν. Παρ' Ἡσυχίῳ *ἐπαιοιδία*, δηλ. φαρμακεία.

25. τ. 456-458.

26. Λ 515.

27. *Πυθ.* Γ' 45: «τοὺς μὲν ὑπὸ κακῶν / καὶ πνογόνων πάσχοντας αὐτοφυῶν ἐλκῶν». Εἰς δὲ τὸ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. I (Berlin und Leipzig 1927) στ. 1109-1129, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τῆς ἐκ Βιέννης Marianne Schusser τὸ ἄρθρον *Beschwörung*. Τοῦτο μὲ παραπομπὰς εἰς πλείστα συγγράμματα διαιρεῖται εἰς 12 ἐνότητες, τὰς ἐξῆς: 1. Ἔννοια τοῦ ἐξορκισμοῦ. 2. Ὁ ἐξορκισμὸς εἰς τοὺς πρωτογόνους λαοὺς. 3. Ὁ ἐξορκισμὸς εἰς τοὺς ἀρχαίους πολιτισμένους λαοὺς. 4. Εἰς τὴν γερμανικὴν ἀρχαιότητα. 5. Εἶδη ἐξορκισμοῦ. 6. Τὸ πρόσωπον τοῦ ἐξορκιστοῦ· προπαρασκευή. 7. Βοηθητικὰ μέσα διὰ τὸν ἐξορκισμόν. 8. Μορφή τοῦ ἐξορκισμοῦ. 9. Μαγικὴ δύναμις τῶν λέξεων, τῶν ὀνομάτων, τῆς γλώσσης, τῆς μουσικῆς, ἢ διηγηματικῆς του μορφῆς, ἢ προστακτικῆς του μορφῆς, τὰ χριστιανικὰ στοιχεῖα του, αἱ συνοδεύουσαι ἐνέργειαι. 10. Ἐμφάνισις τῆς ἐξορκιστικῆς δυνάμεως. Ἐπιστροφή

τοῦ ἔξορκισμοῦ, κίνδυνοι τοῦ ἔξορκισμοῦ. 11. Τόπος καὶ χρόνος τοῦ ἔξορκισμοῦ. 12. Σκοπὸς αὐτοῦ. Ἡ ἐνότις «Ὁ ἔξορκισμὸς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις πεπολιτισμένοις λαοῖς» (στ. 1111) ἔχει μερικὰς παραπομπὰς εἰς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς. Εἰς τὴν ἐνότητα ταύτην ἡ συγγραφέας ἐκτείνεται μόνον εἰς 33 γραμμάς, ἐξ ὧν αἱ 12 ἀποτελοῦν τὴν βιβλιογραφίαν. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους λαοὺς ὁ Χριστιανισμὸς παρέλαβε τὸν ἔξορκισμὸν.

«Τοὺς δὲ ὑπὸ στιλπνοῦ χαλκοῦ τὰ μέλη τετρωμένους / ἢ πόρρωθεν ὑπὸ πετρῶν καιρίως βεβλημένους / ἢ γενομένους θύματα τῶν θερινῶν καυσῶνων / ἢ προσβληθέντας νοσηρῶς ὑπὸ κρυμοῦ χειμώνων· / ναί, πᾶσαν ἀπεμάκρυνεν ἐκ πάντων καχεξίαν, / τὴν νόσον μὲν ἐκείνων / δι' ἐπωδῶν πραῦνων, / εἰς ἄλλους δὲ χειρουργικὴν παρέχων θεραπείαν, / εἰς ἄλλον τὰ κατάλληλα ποτὰ παρασκευάζων / καὶ ἄλλου δι' ἐντρίψεων τὰ μέλη ὑγιάζων. Στ. Βάλβη ὁ.π. σ. 115-116.

28. Στ. 172-73: Μὰ ὅλες τότε οἱ γητειῆς οἱ μελίγλωσσες / τῆς πειθῶς δὲ θὰ μὲ ξεπλανέψουνε, μετ. Ἴω. Γρυπάρη.

29. Στ. 1019-21: Ὅμως μιὰ νὰ χυθῆ στὴ γῆ τὸ αἷμα ἀνθρώπου ποὺ σκοτώσουν, / ποιοῦ θὰ μπορούσαν γητευτῆ ζωὴ τὰ ξόρκια νὰ τοῦ δώσουν; μετ. Ἴω. Γρυπάρη.

30. Στ. 649: μὰ οὐτ' ὁ πατέρας μου (λέγει ὁ Ἀπόλλων) σ' αὐτὸ γητειῆς καὶ ξόρκια δὲ βρῆκε (δηλ. ὁ Ζεὺς δὲν εὔρεν ἐπωδὰς νεκροῦς ν' ἀνιστᾶ), μετ. Ἴω. Γρυπάρη.

31. Στ. 1001-3: Ποῖος ἀοιδός (ἐπάδων), ποῖος χειροτέχνης (ὁ διὰ τῶν χειρῶν θεραπεύων) μὲ γοητευτικὴν ὁμιλίαν θὰ καταθέλξη, θὰ καταπραῦνη διὰ μαγικῶν θεληγῆτρων αὐτὴν τὴν συμφορὰν χωρὶς τὴν βοήθειαν τοῦ Διός;

32. Στ. 581: Δὲν εἶναι ἴδιον ἱατροῦ σοφοῦ νὰ θρηνηφθῆ ἔξορκισμοὺς ἐπὶ νοσήματος ἔχοντος ἀνάγκην τομῆς.

33. Στ. 1193-94: ἀλλὰ νουθετούμενοι μὲ ἐπωδὰς ἀπὸ φίλους τοὺς ἀπαλύνεται ἡ ψυχὴ μὲ τὰ γλυκὰ τὰ λόγια.

34. Στ. 478: Δι' ἐπωδῶν καὶ θελκτηρίων λόγων καταπραῦνεται ἡ νόσος.

35. Στ. 1038.

36. Στ. 233-234.

37. Στ. 646: Γνωρίζω ἐν ἄσμα μαγικὸν τοῦ Ὀρφέως.

38. Στ. 1260.

39. Ἡροδότου I 132.

40. Πλάτωνος, *Θεαίτητος* 149.

41. Πλάτωνος, *Εὐθύδημος* 290.

42. Πλάτωνος, *Χαρμίδης* 155e. Καὶ ἐν τῷ *Γοργία* (484a) λέγεται εἰρωνικῶς: «ὥσπερ λέοντας κατεπάδοντες».

43. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, B 364b.

44. Ὁ.π., Δ 426b.

45. Πλάτωνος, *Νόμοι* IA' 932e: «Διτταὶ γὰρ δὴ φαρμακεῖται κατὰ τὸ τῶν ἀνθρώπων οὔσαι γένος ἐπίσχουσι τὴν διάρρησιν· ἦν μὲν γὰρ τὰ νῦν διαρρήδην εἶπομεν, σώμασι σώματα κακουργοῦσά ἐστι κατὰ φύσιν· ἄλλη δὲ ἡ μαγγανείαις τέ τισι καὶ ἐπωδαῖς καὶ καταδέσεις λεγομέναις πείθει τοὺς μὲν τολμῶντας βλάπτειν αὐτούς, ὡς δύνανται τὸ τοιοῦτον, τοὺς δ' ὡς παντὸς μᾶλλον ὑπὸ τούτων δυναμένων γοητεύειν

βλάπτονται. ταῦτ' οὖν καὶ περὶ τὰ τοιαῦτα ζύμπαντα οὔτε ῥάδιον ὅπως ποτὲ πέφυκε γινώσκειν, οὔτ', εἴ τις γνοίη, πείθειν εὐπετές ἐτέρους».

46. Δημοσθένους, *Κατ' Ἀριστογείτονος Α'* 80.

47. Πλουτάρχου, *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς Σελήνης* 1.

48. Πλουτάρχου, *Βίος Περικλέους* 38.

49. Διογένους Λαερτίου, I, X, σ. 201 (ἔκδ. Λειψίας 1877).

50. Αὐτόθι, σ. 200.

51. Θεοκρίτου, *Εἰδύλλια Β'*, 44-46: «Μὲ ὅποιαν γυναῖκα τῶρ' αὐτὸς ἐρωτικὰ πλαγιάζει / τόσον νὰ τὸν ἀπαρνηθῆ, ὅσον ὁ Θησεὺς στὴ Νάξο / τὴν Ἀριάδνη ἀρνήθηκε, τὴν ὁμοφομαλλοῦσα», μετ. Ἰω. Πολέμη. Πρὸς τὴν διὰ παρομοιώσεων διατυπωμένην ὁμοιοπαθητικὴν ἐπωδὴν τοῦ Θεοκρίτου ἀντιστοιχοῦν πολλαὶ σημεριναὶ νεοελληνικαί, πὺ ἀρχίζουν π.χ. οὕτως: «Ὡς ρίχτ' ὁ νήλιος τς ἀχτίνες του / κι ὡς ρίχτει ἡ συκιά τὰ φύλλα τζη...».

52. Λουκιανοῦ, *Φιλοψευδῆς ἢ ἀπιστῶν* 11-12. Βλ. προσφάτως καὶ Στεφ. Ἡμέλλου, Θεσσαλοὶ πελαργοὺς ἐτίμησαν ὅτι πολλοὺς ὄφεις ἐξώλεσαν, *Λαογραφία* 32, Ἀθήναι 1982, σ. 290.

53. Ἐκ δελτίου παραδόσεων τοῦ Κέντρου Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

54. Καὶ παρ' Εὐριπίδη (*Βάκχαι* στ. 233-234), ὡς εἶδομεν γίνεται λόγος περὶ ἐπωδοῦ, γόητος, ὅστις ἦτο ξένος «Λυδίας ἀπὸ χθονός».

55. Δημ. Β. Οἰκονομίδου, Ἡ Ἀγία Παρασκευὴ εἰς τὸν βίον τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ, *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 9-10 (1955/57), ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 65-104.

56. Ν.Γ. Πολίτου, *Παραδόσεις*, τόμ. Α' (ἐν Ἀθήναις 1904) σ. 510-511.

57. Πλωτίνου, *Ἐνν.* II 9, 14, 212.

58. A 473, X 391.

59. E 401, 899, δ 232.